

ՄՊԵՍՏԱԼԵՐՆԵՐԻ ՏՈՂՄ

Սպասալարների տոհմը չառաջացել է քուրդ ազգից, որ վախճելով Ջորալետի Բագրատունի, այսինքն Վիլհելմիան թագաւորի մօտ, քրիստոնէութիւն է ընդունել և պատուի արժանանալով բնակութեան համար ստացել Խոշոունին ¹⁾։

Այս տոհմի նախահօր անունը չաչտնի չէ, ոչ էլ նրա Գուգարք գաղութականը։ Ամենահին անդամը համարոււմ է Խոսրովը, որ չիշատակոււմ է հաղթատի վանքի արձանադրութեան մէջ ²⁾, սրա որդին եղել է Աւագ Սարգիսը, իսկ թոռը՝ Զաքարէն։ Այս երեքի մասին էլ սրտմութիւնը լոււմ է, չիշելով միայն նրանց անունները։ Իսկ Զաքարէի որդի Սարգիսի մասին ասոււմ է, որ սա պատերազմներու վարժուած նշանաւոր հերոս է եղել, և վրաց թաւար թագուհուց սպասալար կարգուել և իբր սեպհականութիւն ստացել է Լօռին Վրթաւար Սոմխէթիս ³⁾ արտոյոսով ⁴⁾։

Այս Սարգիսն ամուսնացել է Վաչեան բերդի և նրա դաւառի վրաց իշխող ⁵⁾ Քուրդ իշխանի քրոջ ⁶⁾ հետ և վրաց Գէորգի թագաւորից այս Քուրդ իշխանի որդի ⁷⁾ Սաղունի փոխարէն Մնիի կաւարիւց կարգուել ⁸⁾։

Սարգիսը մեռել է 1187 թուին ⁹⁾ և թաղուել իրենց տոհմական գերեզմանատանը՝ Սանահնում։

Աւանդութեան ասելով այս Սարգիսը, այսինքն Զաքարէի և Իվանէի հաչրը, եղել է ձիօշը, որ կոչուել է նաև Զուջա-պաղ. (զաճաճ պաղ), որովհետև զաճաճ է եղել Սա չաչտնի է եղել իւր արտակարգ քաջութեամբ։ Մի անգամ վրաց թէ՛հմուրսուխան թագաւորը նրան պատգամաւոր է ուղարկոււմ Զիլի-սուլթան շահի մօտ։ Չահը նայել է նրան, նրա կարճ հասակին, չափազանց երկար պեխերին ու մորուքին և արհամարհանքով ասել. «Ձեր երկրում մարդ չկար, որ քեզ ուղարկեցին»։

—Մարդը մարդկանց մօտ, ինձ էլ քեզ մօտ ուղարկեցին, պատասխանել է ձիօշը։

¹⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 188.

²⁾ Գաւթի կոստիսային կողմում... Ես Աւագ Սարգիս միաբանեցայ ս. Նշտնիս... և ետուն մեզ պատարագ... իմ հօրն Խոսրովին... (Աւագինը նկատել է Բրոսսէ. Hist. de la Géorgie, Add. p. 297.

³⁾ Blosset. o. c. Ip. p. 309.

⁴⁾ Վիլ. Գանձ. եր. 122.

⁵⁾ Վար. Բարձ. եր. 140.

⁶⁾ Վիլ. Գանձ. եր. 125.

⁷⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 127.

⁸⁾ Ինչպէս երևում է տապանադրից.

Այս պատասխանը շահին դիւր չէ եկել, ուստի և կամենալով ծաղրել նրան, հրամայել է ճաշին մածուն տալ, որպէսզի նրա երկար պիւսերն ու մորուքը մածնոտի՝ ձիօշը այս հասկացել է և ասել, թէ մեր երկրում մածունը մեղրով են ուտում. Իսկոյն մեղր են բերում. ձիօշը մի բրդուջով մեղր է վերցրել, և չետոյ մեղրոտած մատերով պիւսերն ու մորուքը սր՝ և առանց մածնի մէջ ձգելու կերել է:

Ձահը հաւանել է սրա հնարա գիտութեանը. բայց չի մոռացել նրա համարձակ պատասխանը, ուստի և վերադարձին հինգ ձիաւոր է ուղարկել, որ նրան սպանեն. ձիօշը քաշել է թուրը և հնդին էլ ըսպանել, ձիերն առել, դարձել շահի մօտ: «Ներկիրդ շատ անապահով է, ասել է նա շահին, ամէն րաչափովս ամաղակներ են յարձակւում, ահա հնդին սպանել եմ, բեր ինձ պահապաններ տուր, անուսա էլ «բեօտիւումը» (զխաւոր մատեն) գրիր, որ իմացուի, թէ ես մըտել եմ քո երկիրը, որպէսզի եթէ երկրումդ մի բան պատահի, դու լինիս պատասխանատու»:

Ձահն անճարացած պահապաններ է տուել և անվտանգ հասցրել մինչև սահմանը ¹⁾:

Սարգիսը թողել է երկու որդի, Զաքարէ և Իւանէ: Զաքարէն, որ «մի քաջ և արժանաւոր զօրապետ էր» ²⁾ և իւր անձի մէջ ամենափառաւոր կերպով միացրել էր մարդկային և աստուածային բոլոր առաքինութիւնները, իւր հօրը փոխարինող Գամբեսել սպասալարի մահից յետոյ ³⁾ Թամար թագուհուց, ոչ ուշ քան 1191 թուականը ⁴⁾, սպասալար (զօրքի ընդհանուր հրամանատար) է կարգւում. իսկ Իւանէն՝ աթաբէկ (հայրիշխան):

Զաքարէն և Իւանէն վրաց և հայոց զօրքերի ղլուխն անցած՝ առան թուրքերից ձերալը, Սներդըր, (Մրազաձոտի մի մասը) Ընին, Բջին, Դուինը, Կարսը, Գետաբալը, Չարեքը, Միայն Խլաթի պատերազմում Իւանէն գերի ընկաւ և ազատուեց Զաքարէի օգնութեամբ և իւր Թամթա աղջիկը Խլաթի տէր Մելիք Սշրաֆին կնութեան տալով ⁵⁾: Բացի այս տիրապետութիւններից, սրանք հարկատու դարձրին Կարնոյ սուլթանին, աւերեցին պարսից շատ քաղաքները և Շտրպատականը ⁶⁾: Ելսալիս՝ մեծ չաղթութիւններով Զաքարէն և Իւանէն դարձան վրաց արքունիքի առաջին նշանաւոր և սիրելի անձնաւորութիւնները, հայոց ամենամեծ իշխան:

¹⁾ Պատմել են ինձ Յձուն գիւղում:

²⁾ Hist. de la Géorgie trad. par Brosset I. P. p. 430.

³⁾ Ibid. p. 420.

⁴⁾ Ibid. Additions. p. 269.

⁵⁾ Վարդ. Բաբձ, հր. 138.

⁶⁾ Վիր. Գանձ, հր. 95.

ները, որոնց ենթարկուած էին վրաց ձեռքն անցած հալաստա՜ի մի մասը, Ենի մալաքաղաքով ¹⁾։

Սակայն չետին ժամանակներում Իւանէն «խաբուելով» ²⁾ կամ «հրապուրուելով» (Թամար թագուհուց ³⁾ և կամ համոզուելով վրաց Յովհաննէս կաթողիկոսի հրաշքով ⁴⁾ ընդունեց վրաց օրդոդոքս կրօնը, և կառուց Եխտալայի հռչակաւոր վանքը։

Իսկ Զաքարէն միանդամայն հաւատարիմ մնալով լուսաւորչական կրօնին, ցանկացաւ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նրա մէջ և բանակրում պատարապի շարժական վրան ունենալ, որի պատճառով և ահադին աղմուկներ բարձրացան։ Եյս մասին կրիսօսենք, երբ կաշխատենք որոշել ընդհանրապէս Բորչալուի գաւառի և մասնաւորապէս հաղբատ ու Սանահին վանքերի հոգեւորականութեան կատարած դերը։

Զաքարիան մեռաւ 1214 կամ 1215 թուին ⁵⁾ և ամփոփուեց Սանահնում, իրենց տոհմական գերեզմանատանը։

Նրա մահից չետոյ սպասալար կարգուեց եղբայր՝ Իւանէ աթաբէկը։ Սա չորդոութեամբ մի քանի պատերազմներ վարեց Վրաստան եկած հոների դէմ, 1214 թ. առաւ ձմեռորը, 1219՝ Որոտը իւր մերձակայ դղեակներով, բայց ոչ բոլորը։ Իսկ 1220 թուին վրաց Գեօրգի Լաշա թագաւորի հետ ընկաւ մոնղոլ և թաթար զօրքերի չետեւից, որոնք, թուով մօտ 20.000, մտել էին Գուգարք և կոտորում էին բնակիչներին։ Սակայն Կոտման գետի ⁶⁾ մօտ չաղթուեցան և հազիւ կարողացան փախչելով իրենց կեանքը ազատել։ Թաթարները չառաջեցին մինչև ձամշուլտէ, սրի ճարակ անելով ամեն ինչ ⁷⁾։

Վեց տարի չետոյ Իւանէն նորից Վրաց և հաջոց զօրքի գլուխն անցած 40,000 զօրքով գնաց կռուելու խորազմէից թագաւոր Զալալ-է-դ-Դինի զօրապետ Իլեկ-խանի դէմ, որ եկել էր Լօռին աւերելու։ Սեանայ լճի մօտ մի չաղթուիւն տանելուց չետոյ նա պարտու թիւն։

¹⁾ Եւ հէնց այս պատճառով ժամանակակից գրիչները չիշատակում են այսպէս. Յաշխարհակալութեան Զաքարէի և եղբօր նորա կամ 1214 թ. ի տէրութեան տեղւոյս, Իւանէի Մի ուրիշը 1218 թ. ի նազարապետութեանս հալոց և Վրաց, Իւանէի և մանկանն ձահնշահի (Զաքարէի որդւ.) Մի ուրիշը, 1235. չիշխանութեան իշխանաց իշխանի Իւանէի և որդւոյ նորին Եւագի՛, Սելշան. Ալբաբատ եր. 321.

²⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 138.

³⁾ Աիբ. Գանձ. եր. 96.

⁴⁾ Hist. de la Géorgie trad. par Brosset I. P. p 451.

⁵⁾ Hist. de la Géorgie rad. tpar Brosset. Additions p. 269.

⁶⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 142.

⁷⁾ Brosset, o. c. I. p 493.

կրեց, Լօռին պաշարուեց, բայց կարողացաւ ընդդիմադրել ¹⁾։ Ապա երբ ինքը Ջալալ-էդ-Դինը իւր անթիւ զօրքով մտաւ Հայաստան, Գառնի գիւղաքալաքի մօտ Իւանէն պարտութիւն կրեց և յետ քաշուեց։ Ջալալ-էդ-Դինը յառաջելով առաւ Թիֆլիսը, և սրի ճարակ դարձրեց ինչպէս Վրաստանի, այնպէս և Գուգարքը բնակիչներին։ Նա վերցրեց նաև Խաթըր, և իրեն կնութեան առաւ Իւանէ աթաբէկի դուստր և Մելիք Աշրաֆի կին Թամթալին, որ Ջալալ-էդ-Դինի սպանուելուց յետոյ փախաւ Վրաստան, և որովհետև այս ժամանակ Լաշա թագաւորը մեռել էր՝ ուստի ապաւինեց նրա քոյր Ռուսուդան իւզուհուն ²⁾։ Իւանէ աթաբէկը և Ռուսուդան թագուհին մի մի նամակով դիմեցին շոնորիոս Կ պապին, օգնութիւն խնդրելով թաթարների դէմ, սակայն պապը պատասխանեց (1224), թէ չի կարող օգնել ³⁾։

Այս անցքից երեք տարի յետոյ 1227 թուին մեռաւ Իւանէն ⁴⁾ և թաղուեց Ախտալայի իւր կառուցած վանքում ⁵⁾։

Իւանէի մահից յետոյ սպասաւար կարգուեց որդին Աւագը ⁶⁾։ Սրա ժամանակ թաթարները շարունակելով իրենց արշաւանքները՝ տարածուեցան ինչպէս մարախ Վրաստան, Թրիպլէտ, Գուգարք (Սոմխէթ), Ջաւշէթ, Ջաւախք, Կղարջք, Կարս, Անի և Դուին ⁷⁾։

Ամէն տեղ լիքն էր գիւակներով. քաղաքները, գիւղերը, դաշտերը, անտառները, լեռները, ձորերը, բոլորը, բացի բերդերից, որոնք կարողանում էին խուսափել։ Ամենայն տեղ տիրում էր ողբն ու կոծը... Հայերն ու մայրերը տեսնում էին իրենց որդիներին՝ կոտորած, որդիները՝ իրենց կեանք տուողների գիւակները փոռած, ուրիշները իրենց եղբայրներին, իրենց ծնողներին, իրենց քոյրերին, որպէս որս տարուած, իրենց կանանցը, իրենց որդոցը, իրենց բոլոր հարստութիւնը ցրուած իրենց աչքերի առաջ ⁸⁾։

Այս ժամանակներում թաթարաց Չարմաղանը առաւ Գանձակը, իսկ Չաղատա զօրավարը պաշարեց Լօռի քաղաքը, որի տէր Ջահնշահը, Ջաքարէ սպասաւարի որդին, առնելով Նազովդ կնոջն ու որդի-

¹⁾ Ըստ Իբն-ալ-Աթիր արաբ պատմագրի (Իշ. Brosset. Hist. de la Géorgie, I. p. 513.

²⁾ Չամչեան. է. Պատմ. Գ. եր. 202—204.

³⁾ Brosset Hist. de la Géorgie, Additions p. 302.

⁴⁾ Brosset: Hist. de la Géorgie, Additions 333, իսկ ըստ Վարդ. Բարձ. 1229 թ. եր. 148.

⁵⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 148.

⁶⁾ Brosset. o. c. I. p. 514.

⁷⁾ ibid. եր. 514.

⁸⁾ Brosset. Hist. p. 515.

ներին, ծածկաբար իջաւ ձորը և թաղնուեց մի քարալքի մէջ: Նա քաղաքի վերակացու թիւնը չանձնեց իւր աներ աթաբէկ Սաթուկին, իսկ սա յուր քաղաքի պարիսպների ամրութեան վրայ դրած՝ իրեն-ների հետ ուտել խմելով էր ժամանակն անցկացնում: Այս միջոցին թշնամիները պարիսպը քանդելով մտան քաղաքը և սպանեցին աթա-բէկ Սաթուկին 1237 թ. և բնակիչներին սրից անցկացրին, գտան Ջահնշահի դանձները և ապա յարձակուելով միւս քաղաքների վրայ առան Դումանիսը, Ջամշուտէն, Թիֆլիսը և այլն:

Ընագ սպասալարը ամրացաւ Կայեան բերդում: Գաւառի բնա-կիչներն էլ եկան ապաստանեցին բերդի շուրջը: Այս իմանալով թա-թարաց Խոուղատա գօրապետը մեծ զօրք առած եկաւ պաշարեց բերդը, և շատ անգամ պատգամաւորներ ուղարկելով Աւագի մօտ, ա-ռաջարկեց անձնատու լինել և չվախենալ: Աւագ իշխանը կամենա-լով բարեկամութեամբ հետացնել նրանց, իւր աղջիկը և մեծ զանձ տուեց Խոուղատալին: Սակայն սա աւելի ևս ստիպեց անձնատու լի-նել: Այս ժամանակ թէ բերդի մէջ և թէ շուրջն ապաստանածները սկսեցին նեղուիլ ծարաւից: Ճարահատուած շատ ձիեր և անասուն-ներ տարան տուին թաթարներին, խնդրելով որ թող տան մի քո-նիսին ջուր տանելու, նրանք էլ թող տուին և շատերը դիմեցին դե-պի ջուրը, այս ժամանակ նրանց արգիլեցին և պահանջեցին, որ ի-րենց կանանցն էլ համոզեն վալը իջնելու, ապա թէ ոչ բոլորին կը կոտորեն. կանայք իրենց ամուսիններին ազատելու ցանկութեամբ վալը իջան:

Աւագը չուսաճատ որոշեց անձնատու լինել, ուստի և իրենց տան վերակացու Գրիգոր Տղային պատգամաւոր ուղարկեց Ջարմաղա-նի մօտ, որ բանակած էր Սևանայ լճի ափին: Սա անմիջապէս հրա-մայեց Խոուղատալին վերցնել բերդի պաշարումը և Ընագին իւր մօտ ուղարկել: Աւագը Ընագի կացացաւ նրան և իւր հպատակութիւնը յայտնեց, Ջարմաղան վերադարձրեց նրան իւր երկրները և շատ զե-րիւներ արձակեց ¹⁾:

Ջահնշահն էլ Աւագից խորհուրդ հարցնելով գնաց թաթարաց մօտ և իւր հպատակութիւնը յայտնեց. նրանք մեծ պատուով ընդու-նեցին նրան, և վերադարձին թէ Ընին և թէ նրա միւս երկրները ²⁾: Կարճ միջոցից յետոյ Ընագն ու Ջահնշահը վրաց Ռուսուղան թագու-հու կողմից պատգամաւոր գնացին Ջարմաղանի մօտ և նրա հետ դաշն կապեցին այն պայմանով, որ Ռուսուղան թագուհին չանձնէ թաթարաց ձեռը իւր որդի Դաւթին, որին Ջարմաղանը Թիֆլիսի և ամբողջ Վրաստանի վրայ թաղաւոր կարգել կըտայ ³⁾:

¹⁾ Վերակ. եր 148—151.

²⁾ Brosset Hist. de la Géorgie I. p. 517.

³⁾ ibid p. 621.

Ռուսուդան թագուհին ընդունեց այս պայմանը և Դաւիթը մի քանի թաւատներով գնաց դէպի Չարմազանը, Ջահնշահ և Աւագը, որ «շատ յարգուած էին թաթարների մօտ», ընդառաջ եկան նրան և տարան ներկայացրին Չարմազանին, որ յարգանք ընդունելով նրան՝ վերադարձրեց ամբողջ Վրաստանը և Ջամշուդէն, որ վերցրել էին Իօզէր Նույինն ու Անշուրգան, Աւագի մասնակցութեամբ ¹⁾։

Յետոյ երբ այս մասին իմաց տուին Բատու խանին, հրաման եկաւ, որ սրանց գլխաւորներին ուղարկեն իւր մօտ։ Ուստի և Չարատա Նույինը ուղարկեց աթաբէկ սպասալար Աւագին և Խաթի սուլթանին։ Աւագի հետ գնաց և նրա սենեկապետ (chambellan) Դաւիթը, Ախալցխայի կառավարիչ Խանէի որդին, ձանապարհին Դաւիթը առաջարկեց Աւագին՝ թոյլ տալ իրեն խանի մօտ ձևանալ իբր տէր, իսկ ինքը Աւագը՝ իբր ծառայ, որպէսզի եթէ սպանել տայ, ինքը զոհ գնայ, որովհետեւ սովորաբար տիրոջն են սպանում և ծառային ազատ թողնում։ Աւագը դժուարացաւ համաձայնել, բայց երբ հասնում են Բատու խանին, Դաւիթը առաջ է անցնում և ներկայանում է իբր տէր։ Խանը հիանում է նրանց տեսնելով և շատ զրատուով պահում իւր մօտ բաւական ժամանակ։ Տեսնելով Բատուի բարութիւնը, նրանք համոզւում են, որ կեանքից զրկուելու ոչ մի երկիւղ չի սպառնում։ Ուստի երբ մի օր խանը նրանց կանչեց, Աւագը առաջ անցաւ, խանը զարմացած նկատեց նրան, թէ չգիտէ, որ իրեն հետևողը նրա տէրն է և որ նա նրանից առաջ է անցնում։—Սե՛ծ և յաղթող տէր, պատասխանեց Դաւիթը ժպտալով, սա է տէր և ես նրա ծառան։ Խանը բացատրութիւնը լսելով զովեց Դաւթի տիրասիրութիւնը, գրեց այդ մասին Մանգու խանին և ուղարկեց նրանց նրա մօտ՝ Ղարաղուրում։ Կարճ միջոցից չևտոյ թաթարները Ռուսուդանի որդի Դաւիթին էլ ուղարկեցին Բատու խանի մօտ, որ երկու տարի պատուով լւր մօտ պահելուց չևտոյ, ուղարկեց Մանգու խանին, Ղարաղուրում։ Այստեղ նա բաւական լաւ ընդունուեց խանից և բնակուեց Աւագի հետ, որ աւելի առաջ եկած էր այնտեղ։ Սրանք այստեղ հինգ տարի մնացին, Սյս միջոցին Ռուսուդան թագուհին, որ ամէն միջոցների դիմել էր կաշայի որդի Դաւթին սպանելու, որպէսզի իւր որդի Դաւիթը թագաւորէ, մեռաւ (1247), զահր մնաց թափուր։ Ուստի և Ջահնշահը, սրա որդի Զաքարէն, որ այդ ժամանակ սպասալար էր կարգուած, «փիլիսոփայ և հետտոր» Սարգիս Թմոկլիելու և մի քանի ուրիշ իշխանների հետ կաշայի որդի Դաւթին տարան Բատու խանի մօտ, որպէսզի թագաւոր կարգել տան Բատու խանը սրանց պատուով ընդունեց, պահեց իւր մօտ Զաքարէին, իսկ

¹⁾ Ibid I. 521.

միւսներին Դաւթի հետ ուղարկեց Մանգու խանի մօտ Ղարաղուրում: Այստեղ երկու հայ իշխաններ, հօրեղբօր որդիներ, աշխատում էին թագի տարրեր թիկնաձուների համար. Ջահնշահը կամենում էր թագաւորացնել Գէորգի Լաշալի որդի Դաւթին, իսկ Աւագը՝ Ռուսուդանի որդի Դաւթին:

Վերջապէս խանը չարդեց երկու հայ իշխանների խնդիրներն էլ և երկու Դաւթիներին էլ թագ տուեց և ուղարկեց Վրաստան ¹⁾:

Վերադարձաւ և Աւագը, որին ընդառաջ եկան բոլոր թաւառներն ու իշխաններ, որոնց մէջ և Ջահնշահը, ինչպէս և Եգարսլան, «որին միմիայն թագաւորի տիտղոսն էր պակասում ²⁾»: Երբ սրանք մօտեցան, Աւագը կարծում էր թէ Եգարսլանը կիջնի ձիուց, բայց սա, որ սաստիկ հպարտ էր, չկամեցաւ ցոյց տալ այս չարգանքի նշանը և ոչ էլ գրկախառնել Աւագին: Այս տեսնելով Աւագը զայրացաւ, մտրակի մի հարուած տուեց նրան և հրամայեց իւր ստորադրեալներին նրան ամօթաբար վաքր գլորել դետին, որ և իսկոյն կատարեցին, որով այս չարգելի մարդը կորցրեց իւր չարգանքը և վաճառեց, պատուից ձգուեց և այդ օրից արհամարհանքի ու ծիծաղի աւարկաց դարձաւ վրաց իշխանների համար ³⁾:

Վախուշտի ասելով (եր. 6), Աւագը ամուսնացել էր մի թաթար իշխանուհու հետ, որից ունեցել էր մի ղուստր Խոշաք անունով:

Մի առ ժամանակ էլ ապրելով իւր հայրենի երկրում, Աւագը մեռաւ և թաղուեց Ախտալայի վանքում, իւր հօր մօտ ⁴⁾: Նրա մահուան թուականը ըստ Վարդանի 1250 է ⁵⁾:

Աւագի մահից մի քիչ չետոյ Լաշալի որդի Դաւթ թագաւորը հուլաւու խանի մօտից վերադառնալով անցաւ աթաբէկ Աւագի երկրով. մտաւ Բջնի, լաց լինելու Աւագի վրայ: Այստեղ տեսնելով նրա աչուռն, Գոնցալին, որ Ռադջալի էրիստաւ Վախաբերի գերդաստանից էր և շատ գեղեցիկ, սիրեց նրան, թագուհու տիտղոս տուեց և տարաւ իւր թագաւորութիւնը ⁶⁾ և նրանից ունեցաւ Դիմիտրի որդին, որ թագաւորեց իրենից չետոյ ⁷⁾: Աւագի մահից չետոյ թաթարները նրա կալուածները տուին Ջահնշահի որդի՝ Զաքարիա Դին, որովհետեւ Աւագը որդի չունէր, այլ մշայն մի ազնիւ Խոշաք անունով, ինչպէս և մի ապօրինի որդի, որին Խոշաքը առնելով իւր մօտ սնուեց

Handwritten note: Դաւթ

¹⁾ Brosset. o. c. p. 542.

²⁾ Անդ.

³⁾ Անդ.

⁴⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 148.

⁵⁾ Անդ.

⁶⁾ Brosset. o. c. եր 554.

⁷⁾ Ստեփան Օրբելեան Յ. հ. եր. 167. և Brosset o. c. եր, 555.

իւր հարազատ եղբոր Բայց կարճ միջոցից չետոյ թաթարները առան Աւագի երկիրը Զաքարէից և տունն Աւագի կին՝ Վարդուշ Գոնցաւին: Սալայն Սմբատ Օրբելեան իշխանը կամենալով տիրապետել Աւագի երկրներին, թաթարների թուլտուութեամբ սպանեց նրա կին Գոնցաւին, իսկ սյա դուստր Խոշաքին թաթար Սահիբ իշխանին կնութեան տուեց ¹⁾։

Զաքարիա Գ. Աւագի փոխարէն սպասալար կարգուեց ²⁾ և բացի մանր մուկնր սպտերազմներից, 1257 թուին հուլաւուն խանի, և Կիւրիկեան թագաւորութեան վերջին շառաւիղ Թաղիադին իշխանի հետ արշաւեց Ասորեստան և Միջագետք ³⁾։

Զաքարիա Գ. սպասալարը, այս «նշանաւոր և ամենայն առաքինութեամբ լի մարդը» ⁴⁾, մտածեց ապստամբել թաթարների դէմ և փախաւ վրաց նարին—Գաւիթ (Ռուսուդանի որդի) թաղաւորի մօտ, Ղութաթիս: Թագաւորը նրան մեծ յարգանքով ընդունեց, բայց միառ ժամանակ նրա մօտ մնալուց չետոյ խանը (ըստ Վարդանի հուլաղու) եղուելով որ ոչ մի վնաս չի հասուցանիլ նրան՝ կանչեց իւր մօտ և սպանել տուեց նրան, այս «նշանաւոր և յարգելի» մարդուն ⁵⁾։ Նրա մահուան վրայ դառնապէս սգացին վրացիներն ու հայերը՝ և մանաւանդ նրա հայրը Ջահնշահ, որ և նոյն օրը սրտակտուր լինելով մեռաւ և թաղուեց Քորայրում ⁶⁾։

Բացի Զաքարիայից Ջահնշահն ունէր երեք որդի՝ Իւանէ Բ. Արտաշիւր, Աւագ Բ. ⁷⁾։

Սրանցից Իւանէն *chef des mandators* էր, որի մօտ հաւաքուեցան վրաց թաւատները և նրա հետ ուղեկցեցին Դիմիտրուն խանի մօտ, թագաւոր Նշանակելու ⁸⁾ (1272 թուին)։

Եւ իւր մեռաւ Արաղա խանը և թաղաւորութիւնը անցաւ նրա եղբայր Ահմէդին, Խորասանի նոյինն ապստամբեց, Իւանէն Դիմիտ-

¹⁾ Վրաց աղբիւրների ասելով Գոնցան սպանուեց թաթարների մօտ, (1263 թ.), իւր դուստր Խոշաքի թեյադութեամբ, որ ամուսնացած էր նա Սեփիֆարդավ-խոջա Սմեւէդ-Դինի հետ (Brosset. o. c. 569) ապա ամուսնացաւ Սաթուհ Մանկաբերդելու հետ, (անդ. եր. 554), որից իւրեց Սահիբ Դիււանը. (անդ. եր. 575)։ Խոշաքն ունեցաւ մի որդի Զաքարիա անունով, որ Գէորգի V ժամանակ մի քանի սպտերազմների մահնակեց. (անդ. եր. 641—642)։

²⁾ Brosset. o. c. I. 567.

³⁾ Զամչեան Գ, եր. 257.

⁴⁾ Brosset. o. c. I. 568.

⁵⁾ Brosset o. c. I. 563. Զամչեան Հայ. պատմ. Գ. եր. 267.

⁶⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 153.

⁷⁾ Զամչեան լիշում է և մի ուրիշը, Սարգիս. Գ, 260.

⁸⁾ Brosset. o. c. I. p. 586.

րի թագաւորի հետ դնաց Ահմէդին օգնելու, և յաղթութեամբ ¹⁾ վերադարձաւ:

Օրտաշիրի և Աւագ Բ. մասին տեղեկութիւններ չկան:

Իւանէ Բ. ունեցաւ մի դուստր և երկու որդի, Ջահնշահ և Աղբուղա²⁾: Դուստրն ամուսնացաւ Տարսալանի որդի Ջալալի հետ. Ջահնշահը ամիր սպասալար կարգուեց ³⁾, իսկ Աղբուղան, որ ամուսնացած էր Սիթի-խաթունի հետ ⁴⁾, յայտնի չէ, թէ ինչ եղաւ:

Ջահնշահի որդին էր Մխարգրձէլը, որ ամուսնացած էր Սաթուն աթաբէկի դուստր Վանանէի հետ և 1245 թուին դեռ ևս կենդանի էր և որի սերնդից են այժմեան Պալինով Մխարգրձէլի վրաց իշխանները ⁵⁾, իսկ Աղբուղայի որդին էր Ջահնշահ Գ. ⁶⁾:

Սակայն սրանք հետզհետէ կորցրեցին իրենց նախկին մեծութիւնը և հեռացան բաղաքատեան ասպարէզից: Բայց չեստին ժամանակներում կրկին սկսեցին փախել և Արղութէն իշխանի անուսով վերակոչուեցին Արղութեան Արկայնաբազուկի Իբրև կալուածատէրեր տիրապետելով Սանահին գիւղին և սրա շրջակայքին, սրանք մեծ խնամք տարան Սանահինի վանքի վրայ՝ դարերի ընթացքում վերանորոգելով և պահպանելով նրան: Նոյն իսկ այժմս նրանց օժանդակութեամբ է վերանորոգութիւններ կատարուում:

Եւ որովհետեւ այս տոհմի նշանաւոր անձերի գործունէութիւնը չի վերաբերում մեր ուսումնասիրելիք վայրին, ուստի և մենք լռում ենք նրանց մասին, չիշատակելով միայն Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, որ 1795 թ. այցելելով իւր հայրենի Սանահինի և Հաղբատի վանքերը, տեսաւ նրանց ամպուութիւնը և «մղկտաց նրանց վրայ», ինչպէս և Դաղստանի հերոս Մովսէսին, որի արձանը կանգնած է Թեմուր-Խան-ձուրայում:

Սպասալարների տոհմի ընկնելով կրկին բարձրացաւ Օրբէլեանների տոհմը, որոնցից Տարսալանի վրաց Դիմիտր թագաւորը Սյրաբատի հետ միասին տուեց նաև Աւագի ու Ջահնշահի կալուածները 1284 թուին ⁷⁾:

Այդպիսով Օրբէլեանները, որ շատ հին ժամանակից իվեր որպէս Օրբէթ ամրոցի տէրեր բաւական նշանաւոր դեր էին խաղացել ընդհանրապէս Վրաստանի և մասնաւորապէս՝ մեր ուսումնասիրելիք վայրի հասարակական կեանքում, վերստին հասան իրենց նախկին

¹⁾ Brosset, o. c. I. p. 600.

²⁾ Թալինի արձան. լիշ. Brosset. Additions p. 362.

³⁾ Brosset o. c. Ad. եր. 362.

⁴⁾ Մարմաշէնի արձ. լիշ. Brosset. Additions. եր. 362.

⁵⁾ Баградзе. Кавказъ въ древнихъ памятникахъ христіанства. եր. 33

⁶⁾ Արձանագր. Դանձասարի:

⁷⁾ Չամչեան, պատմ. Հայոց գ. եր. 282.

բարձրութեան, և խեցին սպասարներէ տոհմից առ աջնութիւնը:

Նրանց դործունէութեան միմիայն մի փոքր մասն է վերաբերում մեզ զբաղեցնող վայրին, ուստի և մենք չենք պատմիլ ոչ նրանց ծագումը և ոչ զարգացումն ու անկումը և բաւականաւոր էնք միայն ասելով՝ որ ընդունում ենք Պատկանեանի այն կարծիքը, թէ Օրբէ-եանները մեր Մամիկոնեաններն են, որ Տալքից Գուդարբ անցնելով՝ մի մասը Վրաց արքունիքում աչնալէս մեծ պատուի է հասել, իսկ միւս մասը բնակուել է Դսեղում, ուր նրանց դամբարան Ս. Գրիգորի վանքը մինչև այսօր էլ վկայում է նրանց մասին:

ՍԳԵՍԱԼԱՐՆԵՐԻ ՏՈՂՄԸ

Խոսրով

Աւագ Սարգիս

Զաքարէ Ա.

Սարգիս Ա. ամիր սպասաւար Գիւրգի III և Թամարի ժամանակ. ամուսնացած Քիւրդ իշխանի քրոջ հետ. † 1187. Թաղուած Սանահնում.

Զաքարէ Բ. ամիր սպասաւար † 1212	Իւանէ. ամիր Եւսեբիոսի խոսրովի քրոջ հետ. † 1227	Վանէ. ամիր Կամ Նանան, ամուսնացած Ամուսնացած Աւագ Բ. Սարգիսի հետ. † 1243	Նանէ. ամիր Կամ Նանան, ամուսնացած Ամուսնացած Աւագ Բ. Սարգիսի հետ. † 1243	Դոն. ամիր Կամ Նանան, ամուսնացած Ամուսնացած Աւագ Բ. Սարգիսի հետ. † 1243	Կամ Նանան, ամուսնացած Ամուսնացած Աւագ Բ. Սարգիսի հետ. † 1243	Թամար Կամ Նանան, ամուսնացած Ամուսնացած Աւագ Բ. Սարգիսի հետ. † 1243
--------------------------------	--	---	---	--	--	--

Ժաննա Ս. ամուսնացած ամիր Եւսեբիոսի խոսրովի քրոջ հետ. † 1237	Աւագ Ա. ամուսնացած ամիր Եւսեբիոսի խոսրովի քրոջ հետ. † 1250	Թամար Բ. ամուսնացած Մելիք-Սահակի. 1203 թ. և լեւոյ Մելիք Սահակի. 1204 թ. և ամուսնացած Դոնի. 1230 թ. և 1243 թ.
---	--	--

Զաքարէ Գ. ամուսնացած Սիմի իշխան Սարգիսի քրոջ հետ. † 1261. ամիր սպասաւար էր.	Իւանէ Բ. ամուսնացած ամիր Եւսեբիոսի խոսրովի քրոջ հետ.	Արտաշէր, Աւագ Բ.	Խոսրով Բ. ամուսնացած Սիմի խոսրովի քրոջ հետ.
---	--	------------------	---

Մի աղջիկ, ամուսնացած Տարսիսի քրոջ հետ.	Ժաննա Ս. ամուսնացած ամիր Եւսեբիոսի խոսրովի քրոջ հետ. † 1295	Աղբուղա Բ. ամուսնացած Սիմի-խոսրովի քրոջ հետ.	Զաքարէ Գ. Գիւրգի Փառահեղի ժամանակ.
--	---	--	------------------------------------